

ELWIRA WILCZYŃSKA

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

ewilczynska@irwirpan.waw.pl

ORCID: 0000-0001-9736-4764

Chłopski opór. Od czapkowania do rewolucji

Peasant resistance:
From obsequiousness to revolution

Michał Rauszer, *Siła podporządkowanych*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.

DOI: 10.12775/LL.3.2021.008 | CC BY-ND 4.0

Siła podporządkowanych Michała Rauszera to jedna z wydanych w ostatnim czasie książek wpisujących się w nurt ludowej historii Polski¹. Autor przedstawia w niej procesy, które doprowadziły w I Rzeczypospolitej do niemal całkowitego podporządkowania chłopów szlachcie i pokazuje, w jaki sposób poddani tworzyli

1 Określenie „ludowa historia Polski” lub „historia ludowa” nie jest precyzyjnie zdefiniowanym terminem naukowym. Funkcjonuje ono jednak w publicystyce (zob. m.in.: Korczyński 2021; Leder, Olczyk 2021; Majcherek 2021; Rościszewski 2021; Zybala 2021) oraz w akademickim dyskursie i odnosi się do publikacji historycznych, których autorzy podejmują próbę opowiedzenia historii (przede wszystkim społecznej i gospodarczej) z perspektywy warstw niższych, nieuprzywilejowanych, podporządkowanych, czyli z perspektywy ludu. *Ludowa historia Polski* to również tytuł obszernej publikacji Adama Leszczyńskiego (2020). Ponadto taką samą nazwę nosi seria wydawnicza Wydawnictwa RM, w ramach której ukazały się do tej pory trzy tytuły poświęcone tym, „którzy nie kwalifikowali się do narodu Sarmatów, choć byli prawdziwą solą ziem dawnej Rzeczypospolitej” (Rauszer 2020: tekst na okładce).

w tych warunkach mechanizmy sprzeciwu wobec opresyjnej władzy panów. Przedmiotem rozważań Rauszera stały się wszelkie formy oporu, wśród nich również działania, które dotychczas nie były postrzegane w kategoriach społecznego buntu, np. sabotowanie pracy lub demonstracyjne okazywanie szacunku przedstawicielom wyższych warstw społecznych (tzw. czapkowanie). Ramę teoretyczną tej analizy stanowią badania postkolonialne, które otworzyły historię i antropologię na spojrzenie oddolne oraz na interpretacje opozycyjne wobec głównego nurtu tworzonego przez (rozumiane po Wallersteinowsku) centrum i ustanowione przez nie elity.

Książka została podzielona na dwie części – pierwszą można nazwać teoretyczną, natomiast druga prezentuje, w jaki sposób wykorzystać teorię oporu grup zdominowanych w badaniu polskiej historii społecznej. W części teoretycznej Rauszer odwołuje się do dorobku uczonych związanych z nurtem *subaltern studies*, który zaczął formować się w latach 70. XX w. na fali zainteresowania różnymi formami oporu wobec kolonializmu w Indiach. Z czasem wypracowaną w tym nurcie metodologię zaczęto stosować także do badania stosunków kolonialnych w całej Azji, Ameryce Południowej i innych regionach świata borykających się z problemem politycznej i gospodarczej dominacji imperiów (Ludden 2002: 23-25). Szczególnie istotną rolę dla przedstawionych w *Sile podporządkowanych* interpretacji odegrały rozważania Jamesa C. Scotta, amerykańskiego antropologa, który badając różne rodzaje chłopskiej niesubordynacji zaproponował koncepcję codziennego oporu (Rauszer 2021: 46) oraz ukrytego protokołu (Rauszer 2021: 68-73). Scott dostrzegł formy protestu w pozornie nieznaczących działaniach codziennego życia chłopów, a nie tylko w momentach, gdy napięcia społeczne doprowadzały do wybuchu rebelii. Adaptacja tej teorii do mówienia o stosunkach folwarczno-pańszczyźnianych pozwoliła Rauszerowi wydobyć na plan pierwszy podmiotowość i sprawczość chłopów (por. Kolasa-Nowak 2020). Przypisywane im przywary, takie jak opieszałość, lenistwo, głupota, naiwność, brak własnego zdania, jawią się w tym kontekście jako przejawy walki z dominującą kulturą szlachecką. Negatywnie oceniane zachowania (np. powolne wykonywanie powierzonych zadań, psucie narzędzi, wykorzystywanie do pracy słabszych zwierząt, oszukiwanie podczas poboru należnych danin itp.) zreinterpretowane w duchu koncepcji zaprezentowanych przez Scotta przedstawiają się jako jedyne dostępne chłopom narzędzia do walki o swoją godność, a niejednokrotnie – o przetrwanie. Takie podejście zmusza czytelnika do zweryfikowania utartych szlaków interpretacji źródeł, wskazuje na konieczność zmiany perspektywy i skłania do podjęcia wysiłku intelektualnego w tym kierunku.

Opisując relacje władzy między panem a chłopami autor wprowadza termin ukuty przez Michaela Hechtera – „kolonizacja wewnętrzna” – jako adekwatny w odniesieniu do procesów zachodzących na polskiej wsi w okresie między XVI a XVII w. (zwiększenie obciążeń pańszczyźnianych i ograniczenie wolności włościan, które doprowadziły do wtórnego poddaństwa chłopów). Hechter odnosi pojęcie „kolonizacji wewnętrznej” do nierównej dystrybucji zasobów

i władzy między przedstawicielami różnych grup w obrębie jednego organizmu państwowego, co następuje w wyniku nierównomiernie postępującej modernizacji różnych obszarów (Hechter 1999: 8-10). Zaznacza się tu wyraźnie przestrzenny aspekt podziału na nowoczesne centrum i zapóźnione w stosunku do niego peryferia, o którym nie można mówić w kontekście I Rzeczypospolitej. Jednakże podział na dominującą kulturę szlacheckich elit (nazywaną nieraz „wysoką”) oraz podporządkowaną jej kulturę ludową („niską”) jest oczywisty. Rauszer dostrzega wielopłaszczyznowość podporządkowania chłopów szlachcie i w syntetycznym ujęciu wyjaśnia, jakie procesy doprowadziły do jego ukształtowania. Wychodzi od mechanizmów ekonomicznych, jakie pozwoliły uformować stan, w którym chłopci zobowiązani są do świadczenia darmowej pracy swoim panom oraz uiszczania na ich rzecz określonych danin, nie otrzymując w zasadzie nic w zamian. Przedstawia kolejne przywileje szlacheckie, których nadanie skutkowało odbieraniem chłopom kolejnych praw aż do momentu, w którym *de facto* pozbawieni zostali osobowości prawnej. Pokazuje, w jaki sposób dominacja sankcjonowana jest sarmackim mitem założycielskim polskiej szlachty konstruowanym w opozycji do narracji o chamskim pochodzenia chłopstwa. Wreszcie wyjaśnia, jak doszło do usunięcia chłopów poza nawias wspólnoty narodowej (Rauszer 2021: 114-152).

W drugiej części *Siły podporządkowanych* autor wykorzystuje przedstawioną uprzednio bazę teoretyczną do analizy aktów chłopskiego oporu na ziemiach polskich od XVI do końca XIX w. Struktura tej części publikacji została doskonale przemyślana. Rauszer wychodzi od różnych przejawów ukrytego protokołu, prowadzi czytelnika przez coraz bardziej oczywiste formy protestu – jak choćby wspomniane sabotowanie pracy „na pańskim” – aż do eksplozji chłopskiego sprzeciwu w postaci rabacji galicyjskiej. Rezygnując z chronologicznego porządku przedstawiania wydarzeń, autor dobrze oddał schemat narastania fali chłopskiego buntu. Rauszer wychodzi od folkloru i obrzędowości jako nośników pewnej idei sprawiedliwości oraz swego rodzaju forum, w ramach którego chłopci dzielą się swoją postawą wobec zastanej rzeczywistości społecznej. Ustna transmisja wiedzy o świecie oraz uczestnictwo w obrzędach tworzą wspólnotę ukrytego buntu, pozwalają odczytywać kody niedostępne dla przybyszów z zewnątrz. Na kanwie podzielanego w ramach wspólnoty systemu wartości wypracowywane są kolejne formy codziennego oporu, o których była już mowa. Czasem sprzeciw przybiera wymiary jawnej niesubordynacji, np. w postaci ucieczek do innych majątków lub wstępowania na drogę rozboju. Niekiedy gromady chłopskie obierały legalne metody walki i decydowały się dochodzić swoich praw na drodze sądowej, jak jednak pokazują przeanalizowane w *Sile podporządkowanych* przykłady – rzadko z zadowalającym skutkiem. Gdy wymienione wyżej sposoby walki o swoje prawa nie przynosiły rezultatu, chłopci decydowali się na otwarty konflikt z ziemiaństwem. Nie bez przyczyny użyłam sformułowania odnoszącego się do procesu decyzyjnego, jak bowiem dowodzi Rauszer, chłopskie bunty – wbrew powszechnym przekonaniom – nie miały charakteru niekontrolowanych wybuchów gniewu, ale były zaplanowa-

nymi, zorganizowanymi wystąpieniami, opartymi na określonych podstawach ideologicznych i przekonaniu (rzeczywistym lub markowanym) o ich legalności.

Ostatni rozdział (zgodnie z porządkiem narastającej intensywności ludowego sprzeciwu) poświęcony wydarzeniom 1846 r. autor zatytułował *Rewolucja, czyli zapusty chłopskie*. Nazywanie najstraszniejszego polskiego powstania chłopskiego rewolucją uważam za istotne z metodologicznego punktu widzenia. W polskiej historiografii utrzymało się określenie „rabacja² galicyjska” lub „rzeź galicyjska” – oba terminy negatywnie waloryzują chłopski zryw, podkreślając jego bezprawność i brutalność, i oba zakorzenione są w elitarniej interpretacji wydarzeń historycznych, tym samym ją upowszechniając. Przykład ten, choć odnosi się do terminologicznego detalu, dobitnie pokazuje, z jakim zadaniem zmierzył się Rauszer w *Sile podporządkowanych*. Podjął – udaną w mojej ocenie – próbę opowiedzenia historii *from below*. Mimo że w polskich naukach historycznych jest to coraz bardziej popularna optyka, zadanie to wcale nie jest łatwe ze względu na brak rodzimej tradycji takiego mówienia o przeszłości oraz uprzedzenia wynikające z doświadczeń okresu stalinowskiego i lat późniejszych (Leszczyński 2020: 541-542). Tradycyjnie zorientowani historycy wciąż koncentrują swoją uwagę na „generałach historii” (Maternicki 1985: 249), nie widząc potrzeby oddania głosu szeregowym. Co więcej, taki sposób pojmowania historii – jako historii narodu utożsamianego z jego elitami – prezentowany jest w programach nauczania i silnie zakorzeniony w powszechnej świadomości. Rauszer, obok innych „ludowo” ukierunkowanych badaczy, pokazuje, że nie jest to jedyny możliwy paradygmat i na pewno nie najbardziej uprawniony.

Szczególnym problemem metodologicznym, z jakim mierzy się każdy badacz historii najniższych warstw społecznych, jest niedobór i stronniczość źródeł. Rauszer niewiele miejsca poświęca refleksji źródłoznawczej, ale biorąc pod uwagę całość wykonanej przez niego pracy, należy stwierdzić, że z całą pewnością nie potraktował tego zagadnienia lekceważąco. Zasadniczy problem z materiałem źródłowym do poznania historii chłopów polega na braku dokumentów tworzonych przez przedstawicieli badanej grupy. Historycy zdani są na przekaz zapośredniczony przez mniej lub bardziej przychylnych właścicielom przedstawicieli elit. Materiały te mają wiele mankamentów i wymagają ogromnej uważności oraz wrażliwości badacza, a ich jednostronność zmusza do poszukiwania innych źródeł poznania. Autor sięga więc – obok ksiąg inwentarzowych i dokumentów sądowych – do bogatego zasobu folklorystycznego (Wilczyńska 2017), podręczników gospodarskich, literatury, a także rozszerza tradycyjny warsztat historyka o zróżnicowane metody i ścieżki interpretacji wypracowane na gruncie innych dyscyplin (Rauszer 2021: 372). Otwartość, z jaką Rauszer porusza się w gąszczu źródeł i dyscyplin, zaowocowała spójną, wielopłaszczyznową narracją o Rzeczypospolitej. Fakt, że autor jest etnologiem i kulturoznawcą, może mieć w tym kontekście pewne znaczenie. Po pierwsze, antropologiczna wrażliwość oraz elastyczność sprzyjają niezbędnemu w takich przypadkach

2 Rabacja to „napad zbrojny; bunt”. Słowo pochodzi od czasownika „rabować” (Dubisz 2018: 5).

czytaniu między wierszami i zagęszczeniu opisu. Po drugie, brak kierunkowego wykształcenia historycznego ułatwia swobodę interpretacji i pewną odwagę w formułowaniu wniosków ze względu na wolność od środowiskowych konwencji i nieznajomość utartych ścieżek. Ta ostatnia kwestia mogłaby zresztą zostać użyta jako zarzut pod adresem autora, który nie mając wystarczająco ugruntowanej znajomości warsztatu, ośmiela się wkraczać w obszar badań historyków. Zastrzeżenie takie z pewnością zostanie nie raz sformułowane, jestem jednak przekonana, że właśnie ta intelektualna niezależność pozwoliła ująć problem z nowej perspektywy.

Ogromna wartość *Siły podporządkowanych* leży w jej aktualności. Książka nie tylko wpisuje się we wspomniany już nurt badawczy, ale przede wszystkim prowokuje do dyskusji o współczesności. Krytyczna analiza stosunków społeczno-ekonomicznych i kulturowych, które ukonstytuowały na wiele wieków model szlacheckiej dominacji obnaża źródła wielu problemów trawiących polskie społeczeństwo w XXI w. Słabość instytucji demokratycznych, niski poziom kapitału społecznego, kultura pracy określana często mianem „folwarcznej”, klientelisticzne nastawianie do instytucji publicznych – to tylko niektóre z problemów, o jakich piszą naukowcy, publicyści i komentatorzy życia społecznego, a których źródeł należy szukać w procesach opisanych w *Sile podporządkowanych*. Lekturze tej niewątpliwie historycznej książki stale towarzyszy refleksja nad terażniejszością.

Głęboko humanistyczne podejście Michała Rauszera do podjętego problemu, determinacja w uwzględnianiu chłopskiej perspektywy oraz duża doza empatii przełożyły się na nowatorskie, do niedawna nieobecne lub niedostatecznie zaznaczane w polskiej historiografii, ujęcie tematu ludowych buntów. *Siła podporządkowanych* uzupełnia naszą wiedzę o polskiej kulturze ludowej, poszerzając horyzont interpretacyjny o nowe odczytania niedocenianych tematów ojczyznej historii. Warto nadmienić, że na podstawie badań przeprowadzonych podczas pracy nad książką powstała również publikacja popularnonaukowa pt. *Bękarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich* (Rauszer 2020), upowszechniająca wiedzę o chłopskim sprzeciwie wobec ucisku.

BIBLIOGRAFIA

- Dubisz, S. (red.) (2018). *Wielki słownik języka polskiego PWN* (T. 5). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hechter, M. (1999). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Kolasa-Nowak, A. (2020). Sprawczość i przeszłość w socjologicznych analizach polskiego społeczeństwa. *Studia Socjologiczne*, 3, 79-105. doi: <https://doi.org/10.24425/sts.2020.132471>
- Korczyński, P. (2021, 7-13 kwietnia). Chłopi i inne diabły. *Polityka*, s. 24-25.
- Leder, A., Olczyk, E. (2021, 23 kwietnia). Sześć pokoleń od podestu. *Plus Minus*, s. 4-6.

- Leszczyński, A. (2020). *Ludowa historia Polski. Historia wycisku i oporu. Mitologie panowania*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Ludden, D. (2002). *A Brief History of Subalternity*. In D. Ludden (ed.), *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning and the Globalization of South Asia* (pp. 1-39). London: Anthem Press.
- Majcherek, J. A. (2021, 3-9 marca). Narodowo na ludowo. *Polityka*, s. 28-29.
- Maternicki, J. (1985). Pamiętnik jako dokument kultury historycznej. *Przegląd Humanistyczny*, 11/12, 231-262.
- Rauszer, M. (2020). *Bękarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*. Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Rauszer, M. (2021). *Siła podporządkowanych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rościszewski, K. (2021, 23 kwietnia). Historyczni hunwejbini. *Plus Minus*, s. 7.
- Wilczyńska, E. (2017). Możliwość wykorzystania tekstów folkloru w dociekaniach historycznych. Uwagi badacza kultury wsi polskiej XIX i początku XX wieku. *Rocznik Antropologii Historii*, 7, 107-130.
- Zybała, A. (2021, 23 kwietnia). Obciążeni przeszłością. *Plus Minus*, s. 8-9.